

ХАРКІВ — ПОЛКОВЕ МІСТО СЛОБОЖАНЩИНИ

Характеризується історія заснування Харкова — полкового міста Слобідської України.

Ключові слова: *слобідський полк, архітектура, укріплена лінія, населення, оборонні споруди.*

Характеризується історія основи Харкова — полкового міста Слободской Украины.

Ключевые слова: *слободской полк, архитектура, укрепленная линия, население, оборонительные сооружения.*

The history of the base of Kharkov — the regimental town of Sloboda Ukraine is characterized.

Key words: *regiment of sloboda, architecture, fortified line, population, defenses.*

Тематика дослідження Слобідського регіону є доволі актуальною, оскільки, незважаючи на збільшення кількості наукових праць із цієї теми, в його історії є багато недослідженого. Історія Харкова унікальна тим, що місто виникло як полкове поселення і саме козаки були першими мешканцями як Харкова, так і всієї Слобожанщини. Вагомий внесок у дослідження Слобідського регіону здійснив відомий український історик Д. І. Багалій, праці котрого є важливим підґрунтям для вивчення Слобідської історії.

Мета статті — дослідити етапи заселення Харкова та перетворення його на полкове місто Слобожанщини.

Постійні мешканці в Слобожанщині з'явилися в XVII ст., оскільки заселенню краю перешкождали татарські напади. Для захисту від набігів царський уряд почав будувати "Белгородську засічну лінію". Так виникло декілька прикордонних фортець, центром яких став Белгород, заснований у 1593 р. За наказом царя в 1626–1640 рр. від Ворскли до Дона було споруджено «Белгородську лінію», довжина якої становила триста кілометрів, а загальна протяжність великої засічної лінії — більше тисячі кілометрів [2, с. 15]. Ця смуга охоронялася дванадцятьма фортецями (Вільне, Карпів, Хотмижськ, Ольшанськ та ін.). Назва «засічна лінія» походить від слова «засіка», тобто загородження зі стовбурів дерев, які підрубували на висоті 1–1,5 метри й звалювали в різні сторони. Такі завали межувалися із земляними валами, болотами та дерев'яними частоколами (там, де не було лісу) [2, с. 16].

«Белгородська лінія» була кордоном між російськими землями та слобідськими поселеннями, про що свідчать документи, які стосуються розмежування земель між російськими поселенцями та черкасами. Один з них — наказ чугуївському воєводі Г. Скуракіну від белгородського воєводи В. Шереметьєва: «У нинішньому 1654 р. приїхали черкаси та почали будуватися в церковній вотчині (яка належала белгородському духівництву) без наказу государя. А ця вотчина

перебувала в Белгородському повіті, а не в Чугуївському ... й наказано черкасам селитися в Чугуївському повіті, а не в Белгородському. А тих черкас, які оселилися на белгородських землях, висилати й наказати їм селитися на чугуївській землі» [11, с. 159].

Непорозуміння між руськими служилими людьми та черкасами часто виникали через землю. Прикладом цього є документ у якому йдеться про надання царем Олексієм Михайловичем козакам землі в урочищі між річками Лопань та Харків. На таке сусідство з українцями подавали скаргу російські поселенці: «...царю Олексію Михайловичу, російські поміщики села Тишки мешкають тут разом із черкасами й орють ріллю через межу, а коли вони під час косовиці бувають на службі в походах, черкаси їх дітей та братів притісняють, і стаються через те великі непорозуміння» [11, с. 175]. Ці поселенці просили, щоб цар наділив їх землею та сіножаттями окремо від черкас і встановив межу між їхніми землями. Відповіддю на це прохання було виокремлення двох окремих сіл: Черкаських та Руських Тишків. Поселень з такими антагоністичними назвами в Слобожанщині було немало, наприклад, Черкаська Лозова і Руська Лозова, Черкаський Бішкін та Руський Бішкін. Про те, що Белгородська лінія була кордоном між українськими та російськими поселеннями, йдеться в царському наказі: «Цар наказав у Чугуєві підгірні ліси й інші угіддя описати й зазначити, яким землям відійти до Чугуєва, а яким — до Белгорода, ...між чугуївськими та белгородськими землями встановити кордон, щоб надалі так було одвічно» [4, с. 16].

За Белгородською захисною лінією, переважно над річками, виникали містечка та хутори в Слобідській Україні. Таке планування було необхідним для захисту від кочівників, які часто нападали на слобожан та перешкоджали заселенню степу.

В першій половині XVII ст. засновано Чугуїв. Місто побудоване на Чугуївському городищі, яке розташовувалося на правому березі річки Сіверський Донець. Існує версія, згідно з якою Чугуїв виник у часи царювання Івана Васильовича [10, с. 12], тобто в другій половині XVI ст. Це занадто рання дата для започаткування міста, можливо, автор має на увазі встановлення на цій території царської варті, яка тимчасово перебувала в цій місцевості.

Першими поселенцями Чугуєва були українці, котрі прийшли на Чугуївське городище з Яковом Остряницею в 1638 р. Цар Михайло Федорович видав наказ про влаштування на Чугуївському городищі гетьмана Остряниці з козаками: "У минулому році приїхали в Белгород на державне ім'я на одвічне служіння запорізького війська гетьман Остряниця із сином та сотниками, п'ятидесятниками й десятниками, та рядовими черкасами і вклонялися государю, ...що вони в литовській стороні зберегли християнську православну віру ...гетьману

війська запорізького від государя пожалувані землі, ліси, сіножатні та ін. угіддя роздавати за наказом царя..." [4, с. 14].

Козаки, які прийшли з Остриницею, були приведені до присяги на вірність московському царю. На перший час їм було надано грошове та хлібне жалування, за яким вони повинні були їздити до Белгорода. Українці надіслали чолобитну цареві з проханням доставити хліб до Чугуєва. Про це йдеться в документі від 1639 р.: "Царю... Михайлові Федоровичу вельми вклоняються черкські козаки, ...щоб ми не їздили з Чугуєва в Белгород за вівсом для посіву, тому що ми, холопи твої, люди бідні та вкрай розорені, голодною смертю помираємо..., ми сподіваємося на твою милість, щоб завести хліб..." [4, с. 13].

Козацьке населення впродовж нетривалого часу перебувало в цій місцевості. У 1641 р. між ними виникли суперечки, які закінчилися вбивством гетьмана Остриниці, й українці повернулися на територію Речі Посполитої. Замість них до Чугуєва прислали від царського уряду двісті осіб руських військовослужбовців: боярських дітей, стрільців, пушкарів, козаків, котрих очолював воевода Щетинін. Цих переселенців зазвичай називали "зведенцями", оскільки вони зведені з різних міст Росії [12, с. 42]. Влада чугуївського воеводи обмежувалася лише руськими поселеннями, які розташовувалися навколо Чугуєва. Отже, Чугуїв було одним з найперших міст Слобідської України. Згідно зі свідченням Д. Багалія, крім Чугуївського поселення в першій половині XVII ст., постійного населення в Слобжанщині не було [3, с. 5].

У документах збереглися дані про українців, які перейшли до Литви, також є відомості про їхнє майно, передане іншим козакам. Українцям, які залишилися, було віддано Салтово городище, згідно з таким царським наказом: "Від царя... в Белгород окольничому нашому та воеводам Г. Ромадановському з товаришами... за нашим наказом між Белгорода та Чугуєва на Салтовому городищі поселити знов черкас із їхнім отаманом Іваном Семеновим..." [4, с. 35].

Поблизу Чугуєва була заснована Харківська фортеця. Існує декілька версій щодо дати закладення міста. "Топографічний опис Харківського намісництва" називає рік започаткування — 1653-й, таку цифру наводить історик П. Головинський. У дослідженні під назвою "Харківська губернія: список населених місць" заснування міста датується 1654 р., а побудова міських укріплень починається з 1655 р. На думку Д. Багалія, найдавніші залишки українських поселень у Харкові належать до 1654 р., а побудову міських укріплень розпочато з 1655 р. Місто розташоване поблизу Донецького та Хорошева городищ. У цій місцевості під час татарського періоду існували городища, які були споруджені за течією річок Псьол, Ворскла, Уди, Мжа.

Походження назви "Харків" трактують науковці по-різному. Згідно з однією з версій, назва міста пов'язана з іменем козака

Харитона, який, начебто, першим оселився в цьому краї, з іншою — з половецьким містом Шарукань, яке перебувало в місцевості сучасних Харкова та Чугуєва. На думку В. Данилевича, Шарукань та Донецьке городище — це те саме поселення, тільки слов'яни його називали Донець, а половці — Шарукань [7, с. 13]. Д. Багалій же відзначає, що це — різні городища.

На думку Ю. Єрмолаєва, місто Харків у давнину мало назву Донець [8, с. 12]. Найвірогіднішим є припущення про походження назви міста від річки "Харків", назва якої є в "Книге большого чертежа" (1627 р.): "Вище Донецького городища з правого боку впала в Уди річка Харків від городища з версту..." [9, с. 71].

Харківські козаки прибули на чолі з І. Каркачем із задніпровських (польських) та українських містечок [5, с. 216]. Ці переселенці підпорядковувалися чугуївському воєводі, адже оселялися в межах Чугуївського повіту. 28 березня 1656 р. видано наказ про перебування в Харкові для побудови нових укріплень царського воєводи Воїна Селіфонтова, котрий обіймав цю посаду три роки — 1656–1658 рр., й саме до цього часу належить побудова міських укріплень. Опис Харкова за 1668 р. свідчить про кількість мешканців: дітей боярських — 61 чоловік, черкас-міщан — 26 чоловік, сотників — 8 чоловік, рядовик — 1465 чоловік [4, с. 69].

Селіфонтову було наказано будувати міську фортецю за загальним московським типом. Черкаські переселенці споруджували острог відповідно до креслення чугуївського воєводи, але дуже низький та нечастий [4, с. 18]. Воєвода скаржився на харківських поселенців цареві, про що йдеться в документі від 1657 р.: "Царю Олексію Михайловичу, ... холоп твій Селіфонтов чолом б'є ... Мені наказано бути на державному служінні в Харківському та Хорошевому городищах у новоприбулих черкас для побудови острогу й інших міських укріплень, але черкаси не виконують своїх обов'язків (острог не будують)" [5, с. 21].

Харків, як степове місто, був добре укріпленою фортецею, адже мешканцям постійно доводилося протистояти татарським нападам. Д. І. Багалій зазначає: "Харків — місто огорожене дубовим острогом..." [4, с. 38].

Під час спорудження фортеці в Харкові полку ще не існувало. Старшинами переселенців були отамани. Царські накази, які надсилалися в цей час, були звернені до всієї маси населення, тобто черкас. З появою полковників у розпорядженні воєвод були лише московські служилі люди. Поступово територія міста збільшувалася — Харків став полковим містом, а згодом і центром усїєї губернії.

Щодо створення Харківського полку, то перша грамота, яка сюди надійшла від царя в 1659 р., була видана черкасам, а не полковнику [6, с. 33]. Отже, можна припустити, що раніше 1659 р. в Харкові полку не було.

Керували полками полковники, але разом з ними були російські воеводи, котрі очолювали російських військовослужбовців і посилали роз'їзди та караули в степ. Вони могли вчинити розправу над черкасами. У Харкові воевода залишався до 1706 р., коли 28 лютого був виданий наказ, згідно з яким він мав залишити місто, а всі справи передати полковникові Харківського полку. Росіян, котрі мешкали на цій території, наказано переселяти до Чугуївського повіту [1, с. 96].

Адміністративно полки поділялися на десятки та сотні. Спочатку кількість сотень сягала п'яти, потім ця цифра збільшувалася. Згодом були утворені повіти, а Харків перетворився на губерньський центр.

Отже, в історичній науці не існує чіткої відповіді щодо дати заснування міста та його назви. Офіційною вважають дату професора Д. І. Багалія — 1654 р. Незважаючи на те, що в Слобожанщині було п'ять полків, саме Харків став головним адміністративним губерньським центром.

Тематикою подальших досліджень є вивчення історії Слобідського регіону.

Список літератури

1. Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка (1651–1765 гг.) / Е. Альбовский. — Х. : Тип. губерн. правления, 1895. — 218 с.
2. Артюшенко М. М. Історія Боромлі : з найдавніших часів до наших днів / М. М. Артюшенко. — Тростянець : б. в., 1999. — 627 с.
3. Багалей Д. И. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета / Д. И. Багалей. — Х. : Тип. М. Зильберберга, 1889. — 43 с.
4. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) / Д. И. Багалей. — Х. : Тип. К. П. Счасни, 1886. — Т. 1. — 358 с.
5. Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний / Д. И. Багалей. — Х. : Тип. К. П. Счасни, 1890. — Т. 2. — 433 с.
6. Багалей Д. И. Очерки из русской истории / Д. И. Багалей. — Х. : Тип. М. Зильберберга, 1913. — Т. 1. — 374 с.
7. Данилевич В. Е. Донецкое городище и город Донец / В. Е. Данилевич. — К. : Тип. Н. А. Гирич, 1905. — 15 с.
8. Ермолаев Ю. А. Мы — слобожане. Заметки по истории слобожанського казачества / Ю. А. Ермолаев. — Х. : б. и., 2004. — 40 с.
9. Книга большому чертежу. — М. : Изд-во АН СССР, 1950. — 228 с.
10. Топографическое описание Харьковского наместничества 1787 г. : Отдельные оттиски из Харьковских губернских ведомостей № 15 и № 16. — Х. : б. и., 1878. — 34 с.
11. Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М. : Тип. В. Готье, 1857. — Отд. 2. — 331 с.
12. Филарет (Д. Г. Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Х. : Тип. Хар. ун-та, 1857. — Отд. 4. — 336 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2014 р.